

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

Historia e feve

(prej fillimit deri sot)

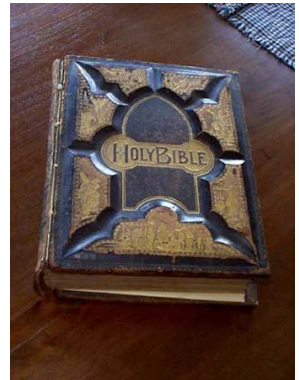
Nga turqishtja:
Dr. Qani Nesimi

Titulli origjinal:
Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi

Botoi: Logos-A, Shkup – 2007

KRISHTERIMI

Përafërsisht 1.5 miliardë njerëz nga 6 miliardë banorët e botës së sotëm besojnë në krishterim. 90% e Evropës janë pjestarë të këtij besimi. Në Turqi, sipas regjistrimit të vitit 1960, numri i të krishterëve ka qenë 230.000. Ndërsa në vitin 1965 numri i tyre ka rënë në 206.000. Kjo situatë mund të shpjegohet me anë të ikjes jashtë atdheut për të punuar dhe magjepsjes nga pasuria dhe jeta shoqërore perëndimore, gjithashtu, edhe me hapjen e dyerve nga ana perëndimore për bashkëfetarët e tyre. Shpjegohet se ky numër ka rënë përafërsisht në 110 mijë.¹ Çështja e vlerësimit të kësaj feje universale në aspekte të ndryshme në histori dhe sot, nga fraksione të ndryshme dhe për shkak të paraqitjes universale të saj, neve na krijon disa vështirësi të mëdha. Për çdo vlerësim të paraqitur ekziston edhe mendimi i kundërt. Këtë gjendje mund ta hasim në çdo fraksion. Dikush nga të krishterët mund të dalë dhe të thotë se ne si të krishterë nuk besojmë kështu, kjo nuk paraqet besimin tonë. Prandaj ne në vlerësimet tona dhe në pjesën hyrëse do të përdorim shkurtimisht mendimet e fraksioneve të mëdha.

Krishterimi është një fe që është zhvilluar në rrethin ku ka jetuar Jezusi nga Nazareti, përafërsisht 2000 vjet më parë. Lindja e lëvizjes në fjalë mbështetet në shpresën dhe besimin e mesianizmit hebraik. Jezusi misionin e tij e ka filluar me përgatitjen e Bijve të Izraelit për mbretërinë e Zotit, që do t'u dhurohet në të ardhmen. Misioni dhe ekzistenca e tij me komentimet karizmatike të Palit, i cili ka hyrë në komunitet pas vdekjes së tij (Jezusit), kanë fituar një dimension të ri dhe përbëjnë themelet e krishterimit të sotëm.

Fjala krishterë mugullon nga rrënja e fjalës greke *hristos* (krisht) dhe ka kuptimin ata që respektojnë Jezusin. Kurse në ibranishte është fjala *meshiah* dhe ka kuptimin i bërë me vaj, i shenjtëruar. Sepse mbretërit dhe klerikët fetarë para se të fillonin punën lyheshin me vaj dhe shenjtëroheshin. Edhe Jezusi, gjegjësisht mbreti, misionari, përgëzuesi dhe shpëtimtari i ardhshëm, është quajtur "Krisht".

Në kohën kur ka lindur Jezusi përfaqësues zyrtarë të Palestinës ishin romakët. Ndërkaq autoritet juridik dhe fetar hebraik në Jerusalem ishte Sanhedriumi (kuvendi i lartë). Hebrenjtë ishin vendosur në vende të ndryshme të perandorisë dhe përdornin gjuhët romake dhe greke. Për pelegrinët që vinin nga provinca (nga jashtë) dhe që nuk dinin gjuhën arameje, në Jerusalem kishte sinagoga të posaçme hebraike. Gjuhë administrative ishte latinishtja. Shumica e hebrenjve të asaj kohe për shkak të profesionit dhe tregtisë e flisnin gjuhën greke. Kurse që nga viti 250 gjuhë e popullit ishte gjuha arameje. Ibranishtja përdorej vetëm në adhurim në sinagoga dhe në Tora. Edhe Jezusi si shumë hebrenj të asaj kohe dinte së paku tre gjuhë.

Kurse disa grupe nga masa e popullit besojnë në lirinë politike 1000 vjeçare që do të sjellë Krishti dhe presin periudhën e paqes që do të vijë. Gjithashtu, në kohën e Jezusit, një ushtri nacionale, politike dëshironte të bëjë kryengritje kundër sundimit të huaj të Romës. Pas vdekjes së prefektit të Romës, Herodosit e deri në shkatërrimin e Jerusalemit në vitin 66, ka dëshmi për kryengritje të shpeshta të kësaj organizate të quajtur Zelot. Në mesin e nxënësve të Jezusit gjendet edhe njëri me emrin Simon që është anëtar i partisë revolucionare.

Ndërkaq grupet fetare të njohura të asaj kohe janë: saddukitët, farizitët, essenitët. Saddukitët i takonin shtresës së pasur dominuese, kundërshtonin çdo risi, kurse shkrimet që llogariteshin të shenjtë, përveç Dhiatës së Vjetër, nuk i pranonin. Gjithashtu me pretekst se çështjet si ringjallja, bota e ardhshme, besimi në caktimin e Zotit, nuk kanë argumente të mjaftueshme dhe nuk mund të vërtetohen, nuk i pranonin. Ndërkaq, farizitët, mbrojnë mendimin se krahas Dhiatës së Vjetër, të vërteta janë edhe transmetimet gojore, dhe se gjithashtu

¹ Stephan Teplan, *Christen in der Türkei*, Weltbild (30 janar 1998) Nr. 3. Sipas kësaj gazete supozohet se ka afër 30.000 simpatizues katolikë, 1.000 protestantë, 15.000 syrianitë, 60.000 ermenë, 3.000 ortodoksë grekë, 1.000 të Kishës së Lirë.

legjitime janë edhe rregullat për të ndaluarën në jetën e përditshme. Këta nuk janë përfaqësues vetëm të përparimit fetar por edhe të fetarisë së vërtetë. Ndërkaq grupi ekstrem i farizitëve janë essenetët. Këta jetojnë në manastire të vogëla. Për t'iu mbajtur rregullave të pastërtisë ashtu si është e nevojshme, ata, duke u larguar nga hebrenjtë e tjerë, janë tërhequr në fshatra. Ata mendojnë të marrin pjesë në shtetin hyjnor të Krishtit, që do të vijë si rezultat i lidhjeve vëllazërore dhe dashurisë mes tyre. Krahës rrymave me peshë fetare, kishte edhe rryma mesianike që u jepnin përparësi ndjenjave nacionaliste. Koha kur Jezusi vazhdonte me kumtimin e shpalljes, ishte përplot me synime kryengritëse të pjesëtarëve të rrymës të quajtur zelotët. Historiani Jozefus, duke i vlerësuar këto si të gabuara, ai këtë e shpalli si kryengritje hajdutësh (kusarësh). Pretendimet e tyre ishin pastër për mesianizëm. Ishin përgëzues të periudhës së re. Preofetët Zakaria/Zekerija dhe Gjoni/Jahja, të cilët Kur'ani i ka përmendur me lëvdata, janë të ngjashëm me këta përgëzues.

1. Zakaria

Zakaria/Zekerija ka jetuar si mistik në tempullin e Jerusalemit në shek. I. të e.s. Kur'ani tregon se ai është njëri prej profetëve, i dërguar te hebrenjtë. Ai nga hebrenjtë nuk pranohet si profet. Ai është babai i profetit Jahja/Gjon Pagëzori. Kur ai ishte në moshë Zoti ia ka dhuruar Gjonin.² Sipas legjendës, edhe pse duke ikur nga prefekti i Palestinës, Herodesi, Zakaria fshihet në lëvoren e një druri, ushtarët e Herodesit e gjejnë dhe e ndajnë në dysh bashkë me drurin dhe kështu ai vritet. Vendi i varrit të tij është në Haleb. Libri i Zakarias, që është i futur në Dhiatën e Vjetër nga të krishterët, mban emrin e tij. Ai ishte edukatori dhe burri i tezesë së Marias. (Shih, Dhiata e Vjetër, Libri i Zakarias).

2. Gjoni

Gjoni/Jahja është biri i Zakarias dhe gruas së tij Elizabetës. Sipas hebrenjve profecia e tij nuk pranohet. Sipas të krishterëve dhe muslimanëve ai fuqimisht i është përqendruar Dhiatës së Vjetër dhe qysh në moshën fëmijërore Zoti atij i ka dhuruar urtësi.³ Atij i ka dhënë këshilla për të udhëzuar Bijtë e Izraelit. Ai për të vazhduar jetën me devotshmëri në të shumtën e rasteve ka preferuar të jetojë në shkretëtirë pa gjumë. Ishte bashkëkohës i Jezusit/Isait. Në vitet 28 të e.s., ai ende ka jetuar. Sipas njoftimeve krishtere, ai kur e ka parë Jezusin e ka kuptuar detyrën në të ardhmen dhe se ai është Mesia i pritur. Ai e ka pagëzuar Jezusin në lumin Jordan. Por ai ra dëshmor duke ia prerë kokën për shkak se fliste për ardhmërinë, për shkak të qëndrimeve të tij ndaj administratës dhe për shkak të kundërshtimit të martesës të Herodesit me vajzën e gruas së tij. Transmetohet se varri i tij është në Samara. Ai për shkak se njerëzit i thërriste të pagëzohen, në mesin e të krishterëve përmendet me emrin Gjon Pagëzori. Ai ka lajmëruar për botën e ardhshme dhe ringjalljen e afërt, ka porositur që populli të pendohet dhe i ka pagëzuar ata. Me një shprehje islame Jahja njerëzit i ka çuar të lajnë trupin dhe të pastrohen shpirtërisht.

Misioni i Gjonit nuk ishte i ndarë nga mesianizmi. Ai ishte i gjallë në vitin 15 të Tiberiusit, gjegjësisht në vitin 28 të e.s. Ai, sikur essenetët, është larguar nga kultura helene e qytetit. Ai shpalli ditën e afruar të Zotit. Dita e madhe do të vijë vetvetiu. Mesia do ta vazhdojë misionin e tij sundues, do ta ndajë kallirin nga kashta. Zgjidhje e vetme përpara ditës së frikshme që mund të komentohet si lloj gjykimi dhe ringjalljeje, është pendimi dhe pagëzimi. Ai thoshte se unë pagëzoj me ujë, kurse ai do të pagëzojë me zjarr, kështu që ai përgëzon për pritjen e afruar të hebrenjve për ripërtërirjen e botës me një zjarr. Kur'ani tregon se (Ali Imran, 39) edhe babai i tij, Zekerija ka ditur se i biri do të jetë përgëzues i peygamberisë së Isait.

Pagëzimi i Gjonit ishte një lloj dushi, e cila bëhej për pendim dhe faljen e gabimeve, por ishte ndryshe nga ai i banjës që bën sot një idhujtar që pranon hebraizmin. Ajo nuk është as një punë magjike e as një punë simbolike. Ajo është një marrëveshje mes Zotit dhe njeriut, e cila në të ardhmen do të ketë ndjesë ndaj mëkateve. Bashkësia e tij quhej nasuritët. Për shkak të

² Kur'ani, Ali Imran, 38-41; Merjem, 5-11; Enbija, 90.

³ Kur'ani, Merjem, 3-11; *İbrani Incili*, (përkth. Ekrem Sarıçioğlu), 19 Mayıs Üniversitesi, Türkiye I. Dinler Tarihi Sempozyumu, Samsun 1994.

dhunës dhe të ngatërresave në rajonin e Palestinës kanë qenë të detyruar të braktisin shtetin e tyre. Më vonë këta dolën në skenën historike në Mesopotami dhe në vende të tjera me emrin sabiitë.

3. Jezusi⁴

Jezusi/Isai, i cili vlerësohet themelues i krishterimit, ka lindur në një familje hebraike në qytetin Nazaret të Palestinës, në kohën e Herodesit, prefektit të Romës, respektivisht në fillim të kalendarit të cilin sot e përdorin shumë shtete në botë. Sipas Librave të Shenjtë, nëna e tij Maria/Merjemja, ka lindur prej një njeriu të mirë me emrin Imran dhe gruas së tij Hanna, të dy bij të Izraelit të moshuar. Emri Imran është edhe emri i një sureje në Kur'an. Kjo familje, e cila në rininë e saj nuk ka patur fëmijë, fëmijët e tyre, para se të lindin ata për falënderim Zotit, ia kanë premtuar tempullit. Edhe pse Hanna, e cila kur e sheh se fëmiju që lind është vajzë thotë, vajza nuk është si djali dhe mërzitet pak për realizimin e premtimit të dhënë, por, kur fëmiju me emrin Maria kalon fëmijërinë, për t'u bërë murgeshë e dhuron në Tempull. Zakaria, burri i tezesë së Marias, interesohej për nevojat dhe edukimin e fëmijës.⁵ Kur Maria arrinë moshën e pjekurisë aktualizohet diskutimi se kush do të jetë mbikqyrësi i saj. Për zgjidhjen e diskutimeve u hodh short, dhe ky i ra marangozit Josef. Dhe kështu për Marian filloi të interesohet marangozi Josef, që njëkohësisht është edhe djali i xhaxhait të Marias. Sipas Ungjillit të Jakobit, që sipas të krishterëve të sotëm llogaritet apokrif, Maria në moshën 16 vjeçare kur shkon të nxjerrë ujë nga bunari, dëgjon një zë nga bota e fshehtë, që thotë: Të përshëndes ty që ke gjetur mirësi, ti që në mesin e grave ke gjetur bollëk, Zoti qoftë me ty! Kur ka shikuar rreth saj nuk ka parë askënd. E frikësuar hynë në shtëpinë e saj; pas një kohe përpara saj paraqitet një engjëll dhe duke i treguar se do të mbetëj me barrë, i thotë: "Fuqia e Zotit do të të marrë ty nën hije".⁶ Pas një kohe mbikqyrësi i Marias, djali i axhës, marangozi moshatar Jozefi, e heton shtatzëninë e saj. Ai për situatën flet me të, por, fjalët e Marias atë nuk e kënaqin. Të nesërmen, edhe pse dëshiron që këtë t'ua tregojë të afërmeve të tij, ëndërra që e kishte parë atë natë e kthen nga ky mendim. Ai (Josefi) për të mbrojtur nderin e familjes vendos që të fejohej dhe të martohet me të (Marian).⁷ Kur afrohet koha e lindjes së fëmijës, edhe për Jezusin thuheshin profeci të fallxhorëve, se do të lindë një fëmijë i cili do t'i japë fund dominimit të sundimtarit që shpjegohet për Abrahamin dhe Moisiun. Për të mbrojtur fëmijën që lindë nga rreziku i vdekjes, Josefi dhe Maria të inspiruar nisen për në Egjipt. Fëmija lindë gjatë rrugës në një ahur, ku familja ishin strehuar për të kaluar natën.

Për shkak të shndërritjes nga mrekullitë e rrethit ku lindi Jezusi, barinjtë që në errësirën e natës e shohin këtë vrapojnë drejt ahurit që shkëlqen ku e shohin Jezusin fëmijë të shtrirë në grazhdin e kafshëve. Fëmijën e përshëndesin dhe e falenderojnë Zotin.⁸ Gjithashtu tregohet se edhe tre njerëz të mençur (të urtë) duke i ndjekur yjet e gjejnë foshnjën dhe e respektojnë atë. Pas përfundimit të kohës së pastrimit, fëmija, për synetim dhe për t'u sakrifikuar për të, dërgohet në Jerusalem, bëhet synet në Tempull dhe gjithashtu shpjegohet se, një njeri i urtë me emrin Simeon ia ka njohur ardhmërinë fëmijës dhe ka thënë fjalë lavdëruese për të.⁹

Më vonë familja shkoi në Egjipt dhe për një kohë qëndroi atje. Pas vdekjes së prefektit Herodes dhe kalimit të rrezikut ata kthehen në Nasara të Palestinës.¹⁰ Kur në rrugë ballafaqohet me nevojën e pijes dhe ushqimit, si mrekulli afër tyre paraqitet një dru me fruta të freskëta hurmash dhe një lumë dhe kështu u plotësohen nevojat.¹¹

Për shkak të njoftimeve se, Maria para se të martohet me Josefin, ka qenë me barrë në

⁴ Kur do të bëhet fjalë në krishterim/katolicizëm do të përdorim emrin Jezus, pasi ortodoksë shqiptarë përdorin emrin Isui. Ndërkaq kur do të bëhet fjalë në islam do të përdorim emrin Isai. (Shënim i përkthyesit).

⁵ Yakub Incili, (përkth. Ekrem Sarıkçıoğlu), I. Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 24-25 Shtator 1992, Samsun, f. 9-14; Kur'ani, Ali Imran, 35-44.

⁶ Yakub Incili, XI, 3; Luka, I., 27-38.

⁷ Yakub Incili, XII-XVIII; Mateu, I., 19-23; Lluka, I., 27-38.

⁸ Lluka, II., 15-21.

⁹ Lluka, II., 25-35.

¹⁰ Mateu, II.

¹¹ İbrani Tomas Incili, XX.; I. Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 1992; Kur'ani, Merjem, 24-26.

Jezusin, shumica e fraksioneve të sotme, Josefin nuk e shohin si baba biologjik të tij.¹² Sipas Ungjillit të Markut, Jezusi ka patur katër vëllezër, së paku dy apo tre motra: "A nuk është ky biri i Marisë dhe vëlla i Jakobit, i Jozefit, i Judës dhe i Simonit? Vëllezërit e tij a nuk janë këtu me ne?" (Marku, VI, 3). Sipas Gjonit, këta që përmenden më lartë nuk janë vëllezërit (motrat) e Jezusit, por janë djemtë e axhës (hallës, tejzes, dajës) së tij. Vetëm se në lidhje me këtë çështje në mesin e fraksioneve ka mendime të ndryshme. Fraksioni protestan këtë martesë e quan të vërtetë dhe baba të Jezusit e konsideron Josefin, kurse fraksioni katolik mbron mendimin se kjo martesë është një formalitet. Josefi dhe Maria kanë jetuar në një shtëpi si vëlla e motër dhe se vëllezërit dhe motrat që i përshkruhen Jezusit, janë vëllezër dhe motra shpirtërorë. Kur'ani për lindjen e Isait/Jezusin, paralel me mendimin katolik, thotë se ai është krijuar në Merjemen/Marian pa baba, dhe se ajo është një grua e ndershme; dhe thotë se për Krijuesin, krahas krijimit të Ademit pa baba dhe nënë, është shumë lehtë të krijojë vetëm pa baba.¹³ Por për martesën e saj, pas mbetjes me barrë në Jezusin, dhe për vëllezërit e tjerë të tij, nuk shpreh ndonjë mendim pozitiv apo negativ.

Një pjesë e njohurive që lajmëron Kur'ani për Merjemen dhe Isain nuk gjenden në ungjijtë zyrtarë, që llogariten të vërtetë nga ana e të krishterëve. Disa nga këto lajme gjenden në ungjijtë hebraikë të Jakobit dhe Thomasit, të cilët kisha i llogarit apokrifë.¹⁴ Perëndimorët këtyre iu thonë "ungjijtë për fëmijë"; deri sot është arritur deri te një numër i vogël i këtyre ekzemplarëve.

Për rininë e Jezusit dhe edukimin e tij nuk ka njohuri as në ungjijtë e as në burime të tjera. Lajmi i parë është se ai kur ka arritur moshën 12 vjeçare bashkë me familjen e tij për festën e Pashkëve shkon në Jerusalem; një kohë qëndron atje, kur vjen koha të kthehen Jezusin nuk mund ta gjejnë. E kërkojnë por, atë e gjejnë pas tre ditësh në tempull duke diskutuar me murgjit.¹⁵ Në ungjillin hebraik të Tomasit ka edhe disa mrekulli, një pjesë e të cilave sinjalizohen edhe në Kur'an. Për shembull, shpjegohet se ai në moshën 5 vjeçare ka qenë duke luajtur me dhe afër një përroi, por, për shkak se ajo ditë ishte e shtunë, murgjit ishin ankuar te babai i tij Josefi. Për këtë Josefi vjen afër fëmijës të tij dhe e qorton. Jezusi harabelave prej dheu u tha "shkoni" dhe ata u shndërruan në zogj të gjallë dhe duke cicëruar fluturuan kurse njerëzit rreth e përçark tij mbetën të habitur.¹⁶ Gjithashtu tregon se ai që në moshën 5 vjeçare është futur në diskutime që i ka habitur edhe mësuesit më të njohur të rrethit¹⁷, i ka rringjallur të vdekurit në fëmijëri dhe i ka shëruar të verbërit dhe ata me sëmundje hemoragjike.¹⁸ Në mesin e ungjijve për këtë çështje nuk ka pajtueshmëri të plotë.

Grupi i dytë i lajmeve në Ungjill është skena e pagëzimit, respektivisht kontakti i Jezusit me Gjonin.¹⁹ Sipas transmetimit të ungjijve, gjatë pagëzimit vjen Shpirti i Shenjtë në formë të pëllumbit dhe vendoset mbi kokën e tij, po në atë moment është dëgjuar një zë nga qielli: "Ky është biri im i dashur, i zgjedhuri im". Gjithashtu, edhe "Gjoni kërkoi t'ia kthejë mendjen dhe i tha: Unë duhet të pagëzohem prej teje, e jo anasjelltas!" Dhe ka thënë se ai është Mesia i pritur.²⁰ Kjo ngjarje ka luajtur rolin kryesor në lindjen e vetedijes mesianike te Jezu Krishti.

Misioni i Jezusit fillon pas burgosjes së Gjonit. Flamurin e misionit të tij e ngre si predikues nomad. Supozohet se në këtë kohë ka qenë në moshën 30 vjeçare. Edhe ai, si paraardhësi i tij, dëshironte që njerëzit të pendohen për mëkatet e tyre dhe mbretëria hyjnore, për të cilën besonte se do të themelohej në Kohën e Fundit, që së shpejti do të ndodhte, por lajmëronte se për të duhet bërë përgatitje.²¹ Bashkë me dishepujt, që ishin besnikët e tij, njerëzit i grumbullonte përreth vetes dhe u fliste për ditët e ardhshme. Për të shkruar shpalljen që iu shpallë atij, as vetë e as të tjerët nuk i urdhëronte që të kontribuojnë në këtë drejtim. Ai shprehej për respektim ndaj Dhiatës së Vjetër dhe nuk fliste për libër të ri. Në aspektin e adhurimit dhe sjelljes ishte

¹² Mateu, I., 18-20.

¹³ Kur'ani, Ali Imran, 56.

¹⁴ Shih, *Hristiyanlarda Çocukluk İncili*, I. Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun 1992, f. 5-42.

¹⁵ Lluqa, II., 41-52; *İbrani Tomas İncili*, (përkth. Ekrem Sarıçioğlu), XIX.

¹⁶ *İbrani Tomas İncili*, (përkth. Ekrem Sarıçioğlu), f. 25; Kur'ani, Ali Imran, 49.

¹⁷ Ali Imran, 46; *İbrani Tomas İncili*, III-VIII.

¹⁸ *İbrani Tomas İncili*, IX-X, XVII-XVIII; Kur'ani, Ali Imran, 49.

¹⁹ Mateu, III.

²⁰ Mateu, III, 13-16; Marku, 19-11; Lluqa, III, 21-22.

²¹ Mateu, IV, 17; Marku, I, 14.

plotësisht anëtar i një shoqërie hebraike. Në predikimet dhe sjelljet e tij theks të veçantë vinte mbi thellësinë etike dhe mbi shtetin hyjnor, që do të themelohej në të ardhmen. Kështu që atyre që pritnin mrekulli, ai u sillte prova si shërimi i sëmundjeve të përhapura në popull²², ngopja e një popullate të madhe me ushqim shumë të pakët.²³ Në lidhje me misionin e tij predikimi më i njohur është predikimi në Malin e Ullirit:

"Lum skamësit në frymë, sepse e tyre është mbretëria e qiejve.

Lum ata që vajtojnë, sepse ata do të ngushëllohen.

Lum ata që janë zemërbutë, sepse ata do ta trashëgojnë tokën.

Lum ata që janë të uritur dhe të etur për drejtësi, sepse ata do të ngopen.

Lum ata që janë të mëshirshëm, sepse ata do të gjejnë mëshirë.

Lum ata që janë të pastër në zemër, sepse ata do ta shohin Perëndinë.

Lum ata që përpiqen për paqen, sepse ata do të quhen bij të Perëndisë.

Lum ata që janë përndjekur për hir të drejtësisë, sepse e tyre është mbretëria e qiejve.

Lum ju kur do t'ju shajnë dhe do t'ju përndjekin dhe, duke gënjer, do të thonë të gjitha të zezat kundër jush, për shkakun tim.

Gëzohuni dhe ngazëllohuni, sepse shpërblimi juaj është i madh në qiej, sepse kështu i kanë përndjekur profetët që qenë para jush.

Ju jeni kripa e tokës; por në qoftë se kripa bëhet e amësht, me se mund ta rifitojë shijen? Nuk vlen për asgjë, veçse për t'u hedhur dhe ta shkelin njerëzit.

Ju jeni drita e botës; një qytet i ngritur në majë të malit nuk mund të fshihet..." (Mateu, V, 3-VI, 20).

Dëgjuesit e ligjëratave të Jezusit dhe ndjekësit e tij shtoheshin çdo ditë. Praktikimi formal dhe tradicional i ligjit kritikohej dhe tërhiqej vëmendja për sinqeritetin dhe përmbajtjen shpirtërore. Këto tema, siç e shqetësonin Kuvendin e lartë hebraik (Sanhedrium) dhe diskutimin për themelimin së shpejti të mbretërisë hyjnore, e shqetësonin edhe prefektin e Romës. Kështu që për këtë brengosje edhe Sanhedriumi edhe Shteti. Misioni i Jezusit ishte i koncentruar mbi dy tema kryesore: mesianizmi dhe ligji.

a. Mesianizmi

Përmbajta kryesore e misionit të Jezusit ishte lajmi se sundimi i Mesias, i cili do të vijë me detyrë hyjnore, është në pritje përpara derës. Jezusi në sihariqin e tij thotë: "Lum për ata sy që shohin atë që shihni ju. Sepse juve t'ju them se shumë profetë dhe mbretër kanë patur dëshirë që të shohin atë që e shihni ju, por nuk mundën t'i shohin; dëshiruan t'i dëgjojnë, por nuk mundën t'i dëgjojnë". Atyre që e kundërshtonin u thoshte: "Unë me gishtin e Zotit i nxjerr xhinnët/demonët, kështu që Sundimi i Zotit ka arritur tek ju", dhe vetvetiu mendohej që me mrekulli ta mbrojë atë. Ai vetvetiu e tregonte se është Mesia i pritur dhe thoshte: "Dhe kush nuk rrëshqet nga unë, lum për të". Është e pamundur që vërtetësia historike e mrekullive, të përqendrohet në një vendim. Vetëm se lajmërimi i shpëtimtarit Jezus, për themelimin në të ardhmen, e shtetit të Mesias hyjnor, paraqet qëllimin final të misionit të tij.

Sipas Jezusit, ndryshimi i botës është detyrë e Zotit. Kurse detyra e Jezusit është sihariqimi për afrimin e shtetit hyjnor dhe Ditës së Llogarisë. Por detyra e tij nuk përfundonte me sihariq dhe me kumtim. Qenia e tij ishte një shenjë e Kohës së Fundit dhe një mjet i ditës së pritur. Për këtë ai me një grup të vogël shkoi në Jerusalem për të pastruar tempullin nga gjërat jo të shenjta. Prej atje i nxorri shitësit dhe lypësit. Gjithashtu, siç kuptohet nga transmetimet e komunitetit gjatë festimit me shokët e tij të Festës së Pashkëve, mbajti një predikim dhe lajmëroi se pashkën e ardhshme do ta festojnë së bashku në shtetin hyjnor.

Ç'ishte shteti dhe sundimi hyjnor? Ajo do të ishte fillimi i një jete madhështore në parajsë që do të vijë në Kohën e Fundit në të cilën pritet një ngjarje trishtuese, e cila do të zgjasë një mijë vjet. Së pari, do të realizohen shpresat e politikanëve nacionalistë hebraikë, do të shkatërrohen administrimet e huaja, do të ndërtohet mbretëria e Davidit dhe të gjithë hebrenjtë do të tubohen

²² Mateu, V.

²³ Mateu, XIV, 15-2.

në tokën e shenjtë. Për këtë arsye, në shkrimet që tregojnë për Mesian dhe Kohën e Fundit, është krijuar një literaturë speciale që përshkruan aktivitetet e Mesias dhe ngjarjet mbinatyrore të Kohës së Fundit. Priten të ndodhin ngjarje mbinatyrore si ardhja e Mesias, ringjallja, nxjerrja e dhimbjes dhe e dëshirës për të keqen nga zemra e njerëzve, vënia e zemrave të reja të cilat i kanë premtuar profetët. Mbreti hyjnor, gjegjësisht Mesia do të sundojë botën, dëshira e tij do të jetë dëshirë e vetme dhe emri i tij do të jetë emër i vetëm. Kjo gjendje e botës së ndryshuar do të jetë një lloj fillimi i botës pa mëkate në parajsë.

Rryma të ndryshme ideologjike në mesin e hebrenjve, në kohën e Jezusit janë përzier njëra me tjetrën dhe është shumë vështirë që këto të veçohen. Nëse Jezusi flet për një sundim hyjnor që është në ardhje e sipër, ai këto i ka menduar bashkarisht. Por, ai nuk pranonte një ndarje dhe identifikim, siç është caktimi vendor dhe kohor. Ai lajmëronte se sundimi hyjnor do të vijë papritmas, si një kusar i natës, dhe se atë moment do ta përjetojnë edhe bashkëkohësit e tij. Por, asnjëra nga këto që pritej nuk mundi të realizohet. Sidomos, llogaritja e pritjes së komunitetit apostolik, se Jezusi do të vijë përsëri ende duke jetuar ata dhe se do t'i realizojë premtimet e dhëna, nuk dha rezultat. Apostulli Pjetri thotë: "U afrua fundi i çdo gjëje", Gjoni: "është ura e fundit", Pali: "Zoti është afër". Të gjithë këta gjatë tërë jetës së tyre punuan për t'i qetësuar dhe për t'iu dhënë shpresë komunitetit të tyre. Kështu që deri sot kaluan shumë kohë dhe nuk është bërë asnjë ndryshim. Jezusi, që ka zënë vend në zemrat e miliona njerëzve, që llogaritet dhe pritet si një individ që do të formojë shtetin hyjnor mesianik të përgëzuar, ende nuk është kthyer.

Muslimanët lajmet për "sundimin dhe shtetin hyjnor" të Isait/Jezusit, i kuptojnë si afrim i kijametit dhe kohës së fundit dhe si sihariqe për jetën e ahiretit. Në komentimin e përmbajtjes së temës në fjalë dallojnë nga të krishterët. Për disa transmetime në librat e hadithit, që tregojnë një paralelizëm më atë që tregohet në krishterim, është formuar bindja se janë të dobëta dhe të shpikura. Ata para kijametit dhe ringjalljes, nuk pranojnë një sundim të pavdekshëm 1000 vjeçar të Mesias.

b. Ç'ështëja e ligjit

Mateu, njëri prej shkrimtarëve të ungjillit, thotë një fjalë në vërtetësinë e së cilës nuk mund të dyshohet. Me siguri kjo fjalë, është e marrë nga përmbledhjet më të vjetëra të Jezusit: "Mos mendoni se erdha për të anuluar ligjin e Moisiut dhe udhëzimet e profetëve. Nuk erdha për t'i anuluar ato, por për t'i bërë realitet".²⁴ Fati i kësaj fjale në kishën e vjetër u bë shumëdimensional. Mund të thuhet, pa mos anuar në ekstremizëm, e tërë historia e besimit krishter është ndërtuar mbi komentimin e kësaj fjale. Edhe kishat e vjetra janë munduar që këtë fjali ta kuptojnë. Dhe përveç *ebionitëve* askush tjetër nuk e ka praktikuar ligjin e Dhiatës së Vjetër. Marsioni me trimëri thotë se kjo fjali është gënjeshtër dhe nuk është fjalë e Jezusit.

Data e komentimit të kësaj fjalie është shumë me rëndësi, sepse, për t'u kuptuar se është apo nuk është legjitim ligji hebraik në kishën e Jezu Krishtit, varet krejt nga pranimi dhe të kuptuarit e plotë të kësaj fjalie. Është e mundshme që me këtë fjali krishterimi t'i lidhet hebraizmit. Kisha kësaj pyetjeje i ka gjetur një rrugë zgjidhjeje kaotike që çdo herë të jetë e vazhdueshme për të. Sipas kësaj Jezusi duke i shkurtuar ligjet e Dhiatës së Vjetër, i ka mbrojtur dhe i ka ripërtërirë ato. Ligjet e adhurimit dhe ceremonive rreth dhjetë urdhërave kanë vazhduar, kurse ligjet etike janë zhvilluar. Sipas asaj që u kuptua deri më tani krishterimi parimet e veta i ka të bazuara në qëndrimet e jo në fjalët e Jezusit.

Atëherë si duhej të kuptohet fjalia në Ungjillin e Mateut: "Por kam ardhur për t'i bërë realitet (ose plotësuar)"? A thua Jezusi me fjalën: "Në Dhiatën e Vjetër është thënë, por unë ju them që...", nuk është kundër Moisiut? Ose mos vallë dëshiron të japë bazat e një ligji të ri? Apo mos dëshiron të tregojë vërtetësinë dhe pamundësinë e praktikimit të ligjeve të Dhiatës së Vjetër?

Përgjigjja parciale e pyetjes gjendet në predikimin në Malin e Ullirit: Ai dëshironte që dëgjuesve t'u mësojë dëshirat e Zotit dhe ligjet e Toras, që dihen më herët, t'i çojë në qëllimin kryesor të tyre. Qëllimi nuk ishte që ligjin ta shtrojë me shtesa të ndryshme e as që ta vështirë-

²⁴ Mateu, V, 17.

sojë praktikimin e tij. Ai, përveç ligjeve të bëra shprehi në jetën e përditshme, dëshironte të tërheqë vëmendjen në dëshirat e vërteta të Zotit. Jezusi as ligjin e shtonte e as propozonte praktikë formale larg shpirtit.

Kur'ani e sqaron misionin e Isait në lidhje me ligjin, ndërkaq ai, Isai thotë: *“Dhe (kam ardhur) që t’iu vërtetoj Tëvratin që e kemi para nesh, t’iu lejoj disa që iu ishin ndaluar juve...”*.²⁵ Ky ajët tregon se Isai dëshiron të lehtësojë vërtetësinë e sheriatit dhe në vend të përmbajtjes së sheriatit e shpjeguar në predikimin e malit, ka dashur të sjellë kualitet etik dhe sinqeritet, dhe gjithashtu ka theksuar se në vend të parimeve formale ligjore, duhet dhënë përparësi ndjenjës fetare që vjen nga brendësia, sinqeriteti dhe devotshmëria.

c. Misioni i Jezusit

Misioni i Jezusit është më tepër i orientuar për nga hebrenjtë. Edhe pse në disa raste realizonte disa dëshira të johebrejve, qendra kryesore e shërbimit ishin hebrenjtë: *“Zoti më dërgoi vetëm te kopeja e humbur, te populli izraelit”*.²⁶ Ai, për të siharikuar shtetin hyjnor, apostujt i dërgonte vetëm te hebrenjtë dhe atyre ua tërhiqte vërejtjen duke u thënë: *“Mos shkoni në rrugën e popujve dhe mos hyni në asnjërin nga qytetet e samirijve, por, më tepër shkoni te kopetë e humbura të shtëpisë së Izraelit dhe kur të shkoni predikoni se mbretëria e qiellit (shteti hyjnor) është afër”*. Edhe njoftimet e ungjijve tregojnë se Jezusi gjatë tërë jetës ka mbetur në kufijtë hebraikë. Sipas të krishterëve të sotëm Jezusi, i ngritur në qiell, nxënësve të tij u ka shpallë që ata të predikojnë edhe në mes popujve të tjerë: *“Dilni në mbarë botën dhe predikojuni lajmin e mirë të gjithë njerëzve”*. (Marku, 16,15). Aksionet misionerike në mes idhujtarve kanë filluar pasi Pali ka pranuar predikimet e Jezusit. Në fillim caku i parë ishin hebrenjtë, më vonë rëndësia e aksioneve misionerike u drejtua drejt përfitimit të hebrenjve në krishterim. Në këto momente iu dha vend edhe misionit idhujtar.

Sipas mendimit tonë, lëvizja e kufizuar e Jezusit në fillim ishte mbrojtja e komunitetit me bërthamë hebrenjtë, ndërsa më vonë duhet të jetë zgjerimi i rrethit misionerik rreth komunitetit qendror. Duhet të kishte shpresuar se misioni i tij më mirë mund të kuptohej në vetë popullin e tij. Përndryshe një i dërguar me obligim nga Zoti, nuk mund të bëjë dallim mes njerëzve. Ndërkaq Kur'ani thekson se detyrë e tij është, jo vetëm për një popull, për një fis, por është mision për tërë njerëzimin: *“Dhe kur Allahu mori zotimin nga ata që iu pat dhënë libri: që gjithëqysh t’ua publikoni atë njerëzve, e të mos e fshihni, por ata e lanë pas dore atë për pak send të kësaj jete; pra, bënë punë të keqe.”* (Ali Imran, 187). Kjo i qartëson transmetimet dhe komentimet e kufizuara në fillim. Kur'ani, konceptin se Tëvratit është vetëm për popullin hebre dhe mosvazhdimin e detyrës misionerike edhe për popujt tjerë, e kritikon. Ai tregon se versetet e përkufizuara në Inxhil, mund të vazhdojnë edhe për disa kushte speciale.

ç. Ndarja nga bota dhe vlerësimet

*Edhe krahas ndalesës së të shtunës, shërimi i të sëmurëve dhe sinjalizimi i butësisë së ligjit në rast nevojë nga ana e Jezusit, do të thotë të jeshë kundër hebraizmit tradicional. Jezusi fliste kundër fetarisë formale, kurse ndaj kuvendit hebraik nuk kishte ndonjë konsideratë. Të tubuar rreth e përqark tij u predikonte, bënte komentime të reja. Këto qëndrime krijuan pakënaqësi në qarqet udhëheqëse. Sidomos pretendimi për Mesia, edhe më tepër e rriti këtë pakënaqësi. Ende nuk kishte 2 apo 3 vjet që filloi misionin e tij, u kap dhe u pengua që të mos forcohej më tepër. Sipas transmetimeve ai u kap me ndihmën e njërit prej 12 apostujve të tij, Juda Iskarioti, dhe me vendim më të hershëm u gjykua në gjykatën e lartë hebraike. U dënua me varje. Për zbatimin e vendimit iu dorëzua prefektit të Romës, Pontius Pilatusit. Kështu që u ekzekutua në kryq bashkë me dy kusarë të dënuar po ashtu me ekzekutim.*²⁷ Këto skena në ungjijtë përshkruhen në mënyrë të hidhur.

²⁵ Kur'ani, Ali Imran, 50.

²⁶ Mateu, Xv, 24; Të njëjtën gjë e vërteton edhe Kur'ani në Ali Imran, 49).

²⁷ Mateu, XXVI-XXVII; Marku, XV-XVI; Lluka, XXIII; Gjoni, XIX.

Gjithashtu sipas përshkrimeve të ungjijve, trupi i Jezusit të kryqëzuar u mor nga nëna dhe dishepujt e tij dhe u varros ditën e premte para mbrëmjes. Nëna dhe dishepujt ditën e shtunë e kalojnë të qetë. Kurse ditën e dielë në mëngjes kur shkojnë te varri për ta vizituar panë se varri ishte i hapur, pjesët e qefinit të hedhura rreth e përqark kurse trupi nuk ekzistonte. Duke kërkuar të brengosur trupin e tij, ai iu paraqit atyre dhe iu tha se do të shkojë pranë Zotit. Edhe në ditët e mëvonshme ka vazhduar t'i u shfaqet të afërmeve dhe dishepujve të tij dhe u ka dhënë atyre mesazhe.²⁸

Ndërkaq Kur'ani kumton se, Isai nuk është kryqëzuar e as është vrarë me torturë, por tradhtari i Isait është shndërruar në pamje të tij dhe është ekzekutuar me paramendimin se është vetë Isai.²⁹ Gjithashtu ai tregon se Allahu xh.sh. Isain e ka ngritur pranë Vetës.³⁰ Në anën tjetër Kur'ani thotë se ai ka vdekur.³¹ Transmetimet e zhvilluara në komentimet e reja të muslimanëve, që burojnë nga krishterimi, dhe tefsiret në lidhje me të, kanë nxjerrë në shesh mendime të reja. Ajetet në lidhje me "...Allahu e ngriti atë pranë Vetës..." dhe shprehja, "...dhe ditën kur do të ngrihet i gjallë..." në ajetin e sures Merjem, në vend që të komentohet në kontekst të asaj se Isai do të rringjallet, ato janë komentuar paralelisht me krishterimin, si rringjallje para ditës së kijametit. Edhe pse shprehja "ngritje pranë Zotit", është përdorur edhe për Idrisin, Iljasin dhe për Jahjanë, askush nuk mbron mendimin se edhe këta pejgamberë do të kthehen në Kohën e Fundit!³² Sepse edhe në krishterim nuk ka një pretendim të këtillë.

d. Jezusi hyjnor

Njoftimet e ungjijve se Jezusi, Marias i është dhuruar nëpërmjet "Shpirtit të Shenjtë", mbetjen me barrë të Marias pa burrë (Mateu I, 18) dhe versetet për pagëzimin "...dhe ai pa Frymën e Perëndisë duke zbritur si një pëllumb e duke ardhur mbi të; dhe ja një zë nga qielli që tha: Ky është biri im i dashur, në të cilin jam kënaqur." (Mateu III, 16-17). "...dhe i tha: Nëse je Biri i Perëndisë, hidhu poshtë, sepse kështu është shkruar..." (Mateu IV, 3-6), gjithashtu edhe përshkrimi nga ana e apostujve të tij si hyjnor dhe lajmet për rringjallje pas vdekjes, kanë qenë shkak që disa fraksione Jezusin ta komentojnë dhe ta shohin si ekzistencë hyjnore. Fraksionet e sotme si katolicizmi, ortodoksizmi dhe protestantizmi atë e pranojnë si njëri nga tre personat hyjnorë që ka jetuar në botë në formë të njeriut. Për këtë në teologjinë krishtere ka lindur dega e shkencës e quajtur kristologji. Kjo mundohet ta qartësojë çështjen hyjnore dhe njerëzore të Jezusit dhe çështjen e marrëdhënieve të të dy substancave. Historia e besimit krishter është përplotë e mbushur me diskutime të këtij lloji. Sot mundohet që njëshmëria e Zotit të shpjegohet si inkarnacion i Zotit në Jezusin; Shpirti i Shenjtë si manifestim i forcës së Zotit.

4. Pritja e Mesias

Të krishterët, duke u bazuar në lajmet për rringjalljen e Jezusit pas vdekjes dhe për ngritjen e tij te Zoti, mendojnë dhe besojnë se ai është larguar pa mos e plotësuar detyrën e tij si Mesia dhe kështu që do të vijë përsëri dhe do ta themelojë shtetin hyjnor mesianik. Në fillim pritja ishte ditore, më vonë u bë javore dhe dita e dielë ishte ditë pritjeje. Pas kalimit të disa shekujve pritja

²⁸ Marku, XVI; Lluka, XXIV; Gjoni, XX-XXI.

²⁹ Kur'ani, Ali Imran, 55; Maide, 117.

³⁰ Kur'ani, Nisa', 157-158.

³¹ Allahu Fuqiptotë në Kur'an thotë: "O Isa, Unë po të marr ty, po të ngre tek Unë, po të shpëtoj prej atyre që nuk besuan..." (Ali Imran, 55), "... E pasi që më more Mua, ti ishe roje dhe dëshmuës i tyre..." (Maide, 117). Në lidhje me këto dy ajete kuranore në mesin e komentatorëve të Kur'anit ka dy lloje qasjesh. Një grup mendon se këto ajete tregojnë se Isai a.s. nuk ka vdekur por, është ngritur në qiell nga ana e Allahut dhe se prej shenjave të Kijametit është kthimi i tij përsëri në Tokë me lejen e Allahut, me të cilën edhe do të përfundojë edhe jeta e kësaj bote. Ky është edhe besimi i popullatës tonë në këto troje. Kurse sipas mendimit të dytë, që është një mendim që më shumë ekziston në mesin e dijetarëve islamë, Isain a.s. Allahu e ka vdekur dhe se ai më nuk do të kthehet në Tokë. Autori i librin që e keni në dorë mbron mendimin e dytë. (Shih, Elmalili M. Hamdi Yazir, *Hak Dini Kur'an Dili*, V. 2, Stamboll, (pa datë), f. 371-375; S. Ates, Vep. e cit., f. 49-56; *Tefsiru't-Taberi*, V. 2, Bejrut, 1994, f. 265). (Shënim i përkthyesit).

³² Kur'ani, Merjem, 15 dhe 33; Edhe pse në ajetin 15 flitet e njëjta për Jahjanë (a.s.), askush nuk mund të pretendojë se është ngritur në qiell.

(e Mesias) bëhej çdo vit në festën e Pashkëve. Kishat e mëdha datën e Pashkës së pritur ia kanë lënë Zotit, kurse rrymat e reja fetare për ardhjen e Jezusit supozojnë se do të realizohet në një kohë të afërt. Kur numrat e dhënë nuk realizohen, komuniteteve të ndryshme u bëhet e ditur se kjo për disa arsye është lënë për më vonë. Mundohen që të mbajnë gjallë pasionin e komuniteteve për *“shtetin hyjnor”*. Këto konceptione kanë ndikuar edhe tek muslimanët. Shprehjet kur'anore se Isai nuk është vrarë, se ai është ngritur te Zoti, me komentime dhe transmetime paralele me krishterimin, u janë përshtatur koncepteve krishtere. Këto komentime duke u bashkuar me konceptin për Mesian, janë zhvilluar në drejtim të asaj se Isai nuk ka vdekur, ai jeton në qiell, në Kohën e Fundit do të zbresë në botë nga minareja e bardhë në Siri, do të marrë pjesë në shtetin e formuar nga Mehdiu dhe do ta ndihmojë në veprimtarinë e tij. Nuk janë marrë në konsideratë shprehjet *“Isai ka vdekur, por nuk është vrarë”*, të caktuara në komentimin e ajeteve të sures Ali Imarn, 55 dhe Maide, 117, *“O Isa, Unë po të marr ty (po të vdes), po të ngre tek Unë...”*, *“... E pasi që më more Mua, ti ishe roje dhe dëshmues i tyre...”*, dhe kështu janë përhapur mendimet, sintezat ndikuese të krishterimit.³³

Jehona e shtetit hyjnor

Mosrealizimi i ngjarjeve të Kohës së Fundit dhe shtetit hyjnor, të lajmëruara nga Jezu Krishti dhe sihariqi i tij se dishepujt e tij do të shohin një gjë të tillë e demoralizoi komunitetin e parë. U dobësua bindja për realizimin e periudhës së lajmëruar në kohën e apostujve. Vetëm se lajmet për vdekjen dhe ringjalljen e Jezusit, vazhduan të komentohen në lidhje me Kohën e Fundit. Dita e parë e javës, e diela, dita e ringjalljes, u pranuan si *“dita e Zotit”*. Gjithashtu edhe rikthimi i Jezusit dhe ndryshimet mbinatyrore priteshin ditën e diel. Siç është ringjallur Jezusi, ashtu edhe në një ditë të dielë të re do të kthehet, do të hapë periudhën e ngjarjeve mbinatyrore dhe do të fillojë një lloj jete e botës tjetër. Për këtë ceremonia e çdoditëshme *“gostia e Zotit”* do të lihet për ditën e Zotit (e diel). Kjo ceremoni konsiderohet si thirrje për rikthimin e Jezusit, si lutje dhe si festë e ribashkimit me komunitetin. Vetëm se, për shkak të zgjatjes së ditës së pritur, dita e kthimit të Jezusit u la për një ditë jave, për festën e Pashkëve. Deri në shekullin e III ekzistenca e këtij besimi është vërtetuar me fakte të gjalla. Si shenjë për ditën e pritur janë bërë edhe disa komentime. Shenjat e Kohës së Fundit, si grisja e perdes së Tempullit, tërmeti, hapja e varreve dhe ringjallja e të vdekurve, tregohet se do të ndodhin gjatë vdekjes së Jezusit dhe se atëherë është afruar edhe Gjykimi i Fundit.

Ngjarjet brengosëse, grisja e perdes së Tempullit, shkatërrimi i vendeve të shenjta që kanë ndodhur për shkak të kryengritjeve hebraike, llogariteshin shenja të qarta të Kohës së Fundit. Por ringjallja ishte e ndërprerë. Shkruesit e Ungjillit, Nikodemusi, Kirili nga Jerusalemi dhe Epifaniusi, situatën e përshkruanin ende më të gjallë. Sipas tyre njerëzit e Jerusalemit që ende jetojnë kanë qenë dëshmitarë të ringjalljes dhe të ngritjes nga varri të të afërmëve të tyre të vdekur para 10-15 viteve, kështu që baballarët dhe vëllezërit e vdekur takohen me njëri-tjetrin nëpër sokakë dhe të habitur pyesin njëri-tjetrin: *“Ti a nuk je filani që e kemi varrosur këtu?”*. Në shekujt e mëvonshëm, disa shkrimtarë krishterë, si Amfilokius Ikoniumi, bashkë me ringjalljen e Jezusit përgënjeshtrojnë edhe ringjalljen gjenerale të shenjtorëve, kurse numrin e të ringjallurve e përkufizojnë me 500 persona.

Burimi i kësaj tollovie ishte në llogaritjen e kohës nga ana e Kishës sipas dëshmisë së Letrës së Bernabës, të shkruar në shekullin e II. Qysh në periudhën e parë teoria për kohën e hebrenjve ka qenë e pranuar nga të krishterët. Transmetimi se krijimi është bërë për gjashtë ditë në *“Zanafillë”* komentohet në atë mënyrë që mosha e Botës së Vjetër përkon me 6000 vjetë sipas llogarissë së kësaj bote. Kurse fillimi i 7000 vjetëshit pranohet me fillimin e shtetit hyjnor, e periudhës së mëshirës që do të fillojë me Mesian në Kohën e Fundit. Kjo llogari përfaqëson atë që Zoti botën e ka krijuar për 6 ditë, kurse ditën e shtatë ka pushuar. Pranimin e kësaj teorie e bën të domosdoshme ngjarja e pranimin pas krijimit të botës në 6000 vjetëshin, e krijimit të Jezusit që komentohet si shenjë e Kohës së Fundit. Adamantiusi, në 6000 vjetëshin nuk e pranon vdekjen por lindjen e Jezusit. Në fakt fundi i 6000 vjetëshit pranohet si fundi i botës. Vetëm se, vonesa me shekuj e periudhës së pritur, e bëri të pamundshëm futjen e vdekjes së

³³ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar*, I., Ankara 1993, f. 49.

Jezusit në 6000 vjetëshin.

Kjo çështje, qysh në kohën e apostujve e ka shqetësuar edhe komunitetin. Mosardhja e shtetit hyjnor të premtuar. Pali për të vdekurit, edhe pse janë pagëzuar, thotë se besimtarët e vdekur nuk do të dallojnë nga të gjallët, vetëm se ata deri në ditën e premtuar, e cila do të vijë së shpejti, do të presin në varret e tyre, kurse ditën kur do të vijë Jezusi ata do të ringjallen dhe do të jenë bashkë me të gjallët e tjerë.

Si përfundim janë paraqitur shumë mesia të rinj si Sositheusi, Simon Magusi, Judas Galileusi dhe Montanusi. Jeta e komunitetit u përzie shumë. Montanistët filluan të tubohen duke thënë, jo vetëm se është afuar fundi i botës, por ata lajmëronin se edhe Jerusalemi qiellor do të themelohet në Firikja. Ata u larguan nga familjet e tyre. Hippolitusi flet për dy mesia: njëri në Siri e tjetri në Pontus (Anadoli verior). Me nxitjen e tyre populli e braktisi fushën dhe punën e tij, pasurinë e shpërndau, u tërhoq në shkretëtirë dhe filloi të presë shtetin hyjnor. Sidomos etërit e kishës në predikimet e tyre thoshin: *“Nëse të thënnurat nuk realizohen, atëherë mos besoni më në Libër dhe zgjidhni rrugën që dëshironi”*. Natyrisht si rezultat i këtyre fjalëve të guximshme një pjesë e komunitetit u nda, kurse populli i pashpresë thoshte: *“Ne këto i kemi dëgjuar në kohën e baballarëve tanë, shikoni ne u mplakëm por atje nuk ka asgjë nga premtimet”*. Kurse disa të tjerë në formë tallëse thoshin: *“Ku janë ata që premtuan? Çdo gjë është e njëjtë qysh në kohën e baballarëve tanë”*. Për këtë, për të ardhur ajo ditë u fillua të bëhet lutje nëpër kisha. Gradualisht u hoq dorë nga këto pritje dhe tema pashpresë. Por, në shek. III, kjo temë përsëri u ringjall nga ana e Montanosit nga Ferikja dhe nga ana e dy profetëve gra. U sihariqua se Mesia do të vijë së shpejti. Sipas kësaj, në një vend në Pepuza (Firikja), do të zbresë *Jerusalemi Qiellor*. Montanusi menjëherë gjeti simpatizues dhe jehona e tij kumboi tërë kishën. Në fillim kjo lëvizje ishte ripërtërirja e bisedave dhe e pritjes së Gjykimit të Fundit në kishën e parë. Për të pritë datën e sihariquar populli filloi të bëjë një jetë asketike dhe më vonë kjo rrymë u bë fraksion. Montanusi, më vonë filloi të besojë se ai është Parakleti i sihariquar në Ungjillin e Gjonit. Edhe Tertuliani një afrikan i njohur në vitin 202, pesë vjet ka marrë pjesë në këtë lëvizje dhe ka shërbyer për të. Si përfundim kisha u bind se duhen penguar këto lëvizjeve pa përgjegjësi. Edhe për këtë ai, në Dhiatën e Re, përveç shkrimeve të Gjonit që tregojnë për Kohën e Fundit, nuk futi asnjë shkrim tjetër profetësie.³⁴ Ata që u ndanë nga mendimi kishtar u fajësuan me herezi, u lanë jashtë kishës. Sot kishat e mëdha nuk qëndrojnë aq mbi këtë çështje. Kurse fraksionet dhe kishat e vogla si *dëshmitarët e Jehovahit* etj. mundohen që temën ta gjallërojnë me tërë fuqinë që kanë.

5. Shkrimet e shenjta

Jezusi ka lindur dhe është rritur në komunitetin hebraik dhe, si një anëtar i këtij komuniteti, *Tanahin* (Dhiatën e Vjetër) e ka parë si libër të shenjtë dhe me interpretimet e tij është munduar që të përfitojë domethënie të thella. Burimi i predikimeve dhe i misionit të tij ka qenë Dhiata e Vjetër. Për këtë edhe sot pjesën e parë të shkrimeve të shenjta e përbën po ashtu Dhiata e Vjetër, kurse pjesën e dytë e përbën Dhiata e Re, e cila ka dalë në shesh pas vdekjes së Jezusit dhe përmban transmetimet në lidhje me Jezusin dhe predikimet e tij.

Jezusi, duke qenë gjallë, versetet e shpallura vetë nuk i ka shënuar askund e as që i ka urdhëruar të tjerët që t'i shënojnë. Ai i ka respektuar edhe librat e shpallura më herët, por ai ka qenë edhe reformator, mësues dhe komentator i librave të reja. Përndjekja dhe ekskomunikimi i dishepujve të tij nga ana e hebrenjve hapi rrugë që në komunitet të formohet një grup i ri. Ndërkaq gjykimi dhe kërkesa për ekzekutim të tij përgatiti terrenin që grupi i Jezu Krishtit të ndahet dhe të largohet tërësisht nga komuniteti hebraik. Regjistrimi i tregimeve jetike dhe predikimeve të Jezusit nga ana e mësuesve dhe anëtarëve të komunitetit të ri ka filluar në vitin 25-30 pas vdekjes së tij. Për regjistrimin kaq të vonë të tyre ka dy shkaqe: e para, ai, në kushtet e atëhershme nuk e ka gjetur momentin që t'i shkruajë vetë ose të tjerët; e dyta, mund të jetë edhe ajo se nuk e ka parë të nevojshme që të shkruajë e të lërë mbrapa diçka, pasi shpresonin se së shpejti do të formohej *shteti i pritë mesianik*. Ndërkaq edhe dishepujt e tij me shpresa se së shpejti do të kthehet mësuesi i tyre, nuk e kanë ndier të nevojshme që mësuesin e tyre ta

³⁴ Më gjërësisht shih, Martin Werner, *Die Entstehung des Christlichen Dogmas*, botim 2, Tubingen, f. 61-79, 83-105.

shpjegojnë me shkrim. Ata kanë preferuar që fëmijëve dhe anëtarëve të komunitetit të ri, që dëshirojnë të mësojnë për Jezusin dhe mësimet e tij, kujtimet dhe atë që kanë dëgjuar nga ai, t'ua mësojnë gojarisht.

Moskthimi i Jezusit, fillimi i vdekjes së të pagëzuarve në komunitet dhe pakësimi i dëshmitarëve të gjallë, i nxiti në lëvizje udhëheqësit e komunitetit dhe kështu në vende dhe rajone të ndryshme filloi shkrimi i broshurave për shpjegimin e predikimeve të Jezusit. Shkrimtarët pa përjashtim kanë qenë o ata të cilët e kanë parë Jezusin, si apostujt, o kanë qenë dishepujt që përbëjnë gjeneratën e parë pas tyre, si pasuesit. Të krishterët nuk pretendojnë se të gjithë shkrimtarët e Dhiatës së Re kanë qenë dëshmitarë të eksperiencës jetike të Jezusit. Shkruesit e Dhiatës së Re nuk i llogaritin as si “profetë”, vetëm se i pranojnë se i kanë shkruar me inspirim nga ana e Zotit.³⁵ Këtyre u thuhet ungjij dhe letra të apostujve. Në arabisht përdoret fjala *inxhil*, që ka kuptimin *sihariq, lajmi i mirë*. Ungjijtë para se të shkruhen, një kohë janë transmetuar gojarisht. Me kalimin e kohës, rritja e komunitetit të Jezu Krishtit, dalja në shesh e ndarjeve të mendimeve dhe zakoneve të reja, hapi rrugën që komunitetet e reja të regjistroheshin dhe të tubohen rreth ungjijve dhe letrave të të mëdhenjve të tyre. Kështu që u paraqitën letra dhe ungjij që reflektonin mendimet dhe besimin e komunitetit të vet.

Këtu dua të theksoj edhe këtë çështje: “*Të krishterët nuk mbrojnë mendimin se Jezusi ka sjellë një libër, një Ungjill*”.³⁶ Për këtë çështje ata mendojnë ndryshe nga muslimanët. Sipas tyre Jezusi është fjalë e Zotit, i mbështjellur me eshtra dhe mish dhe i bërë njeri në trupin e Marias. Megjithatë ai është shpallje e Zotit njerëzve. Shpallja e Moisiut është shndërruar në “*Librin e Dhiatës së Vjetër*”, kurse në krishterim shpallja është shndërruar në personin e Jezusit. Mesazhi i shpalljes janë jeta dhe predikimet e Jezusit. Librin që e posedojmë me emrin Ungjill nuk llogaritet shpallja e Zotit dërguar Jezusit, sikurse e pranojnë muslimanët inxhilin e shpallur nga Zoti Isait. Ato janë shënimet e atyre që kanë parë dhe dëgjuar dishepujt e periudhës së parë. Ndoshta për shkak të asaj që komuniteti rreth viteve 60-150 u drejtohen shkruesve të Ungjillit duke u thënë “*neve na shpjegoni Jezusin dhe ngjarjet për të*”, ata (shkruesit) i kanë shkruar dhe tubuar lajmet dhe transmetimet e thëna deri në kohën e tyre. Ata sikurse kanë besuar vetë ashtu i kanë shkruar dhe shpjeguar ato ngjarje. Ato nuk janë shpallje në kuptimin islam. Megjithatë, të krishterët besojnë se shkruesit e Ungjillit kanë qenë në mbrojtjen dhe dhuntinë e Zotit dhe Shpirtit të Shenjtë, dhe se ajo që është shkruar u është shpallur atyre.

Në shek. II përgatitja nga ana e Marsionit, njërit nga të mëdhenjtë e kishës, e një përmbledhjeje shkrimesh të shenjta që reflekton mendimet speciale të tij dhe shpallja nga ai, është shpikje e letrave nga Ungjilli. Kjo çështje kishën romake e aktivizoi. Marsionin e komunikoi si heretik dhe vetë ajo, letrat dhe ungjijtë që përbënin mendimet e fraksioneve të ndryshme, ndjeu nevojën t'i vlerësojë dhe t'i ndajë në “*të vërteta dhe apokrife*” (kanonike dhe apokrif).

Këto, qysh në shek. III janë katër ungjij dhe 27 fletushka ose letra të shkruara në greqisht. Kisha këto i pranon si të “*ardhura nga apostujt dhe si të vërteta*”. Këto shkrime i përbëjnë katër ungjijtë: i Mateut, Markut, Lukës dhe Gjonit. Krahës ndryshimeve të shumta, tre të parët janë të ngjashëm në çështje kryesore. Për këtë, tre ungjijve të parë që në vitin 150 u thuhet *ungjij sinoptikë*. Nga studimi dhe renditja e tekstit është e caktuar se Ungjilli i Markut është burimi i Ungjillit të Mateut dhe të Lukës dhe se këta të tre bazohen në një burim të panjohur, i cili përfshin fjalët e Jezusit. Këta tre ungjij sinoptikë, në aspektin kohor janë para Ungjillit të katërt të Gjonit. Këtë e tregojnë gjuha dhe krahasimet përmbajtësore. Por të gjithë janë shkruar shumë vonë dhe kjo kuptohet nga lajmet që na japin, gjeneratat dhe fatkeqësitë që i përmendin. Kurse përmbajtjet historike janë zhdukur që në kohët e para. Lajmet e dhëna bazohen në transmetimet gojore, të përzgjedhura nga dishepujt e Jezusit.

Ungjijtë, në aspektin burimor, nuk mund të krahasohen as me tregimet moderne e as me ata të periudhës së vjetër. Shkrimtarët trimat e tyre i përshkruajnë ashtu si ata i mendojnë, si i kanë mësuar në studimet e tyre dhe ashtu si besojnë se ata janë. Në këtë aspekt, transmetimet nuk janë njohuri të dorës së parë, e as nuk janë tregime për jetën e Jezusit historik, e as janë ngjarje historike. Shkrimtarët e ungjijve sinoptikë, transmetimet që kanë arritur deri te ata, ku gjenden

³⁵ Michel, f. 32.

³⁶ Michel, f. 39.

edhe fjalët e Jezusit, në tërësi i kanë bartë deri tek ne. Gjoni, duke punuar edhe individualisht mbi këto transmetime, Ungjillin e tij e ka përgatitur me interpretimet e tij.

a) Ungjilli i Markut; sipas mendimit të përgjithshëm të studiuesve të krishterë, është ungjilli i parë. Marku përafërsisht në vitet 63-70, para shkatërrimit të Tempullit, me dëshirën e besimtarëve romakë, Ungjillin e tij e shkruan greqisht. Emri i vërtetë i shkrimtarit është Gjon. Nuk ishte njëri nga apostujt, ai ishte anëtar i një familjeje hebraike. Njohurinë duhet ta kishte marrë nga apostujt. Duke e vazhduar misionin e tij në Egjipt, ai është vrarë nga intrigat e idhujtarëve. Bëhet e ditur se Marku bashkë me Pjetrin, që është njëri nga apostujt, nuk e kanë pranuar hyjninë e Jezusit.³⁷ Supozohet se Mateu dhe Luka për të përgatitur ungjijtë e tyre kanë përdorur edhe Ungjillin e Markut. Krahës këtyre duhet që të gjendet një përmbledhje tjetër që përfshin fjalët e Jezusit. Edhe Luka e ka përdorur këtë burim, por ende deri më sot kjo çështje nuk është qartësuar. Sidomos, ai ungjill duhet të ketë edhe transmetime të posaçme.³⁸

b) Mateu; është shkruesi i Ungjillit dhe njëri nga 12 apostujt. Para se të bashkohet me Jezusin në qytetin Kafarnahum (në rajonin Xhelil) ishte tagrambledhës. Ai pasi u njoh me Jezusin nuk u nda më nga ai. Ai edhe pas vdekjes së Jezusit, për të përhapur fenë e Jezusit shëtit nëpër shtete të ndryshme. Në vitet 62-70 vdes në Etiopi pas goditjes me një shtizë. Mendohet se Ungjillin e ka shkruar në sirianishte dhe ibranishte në vitet 60-ta, kurse ky Ungjill nga një i panjohur është përkthyer në greqisht.³⁹ Ai tërheq vëmendjen me theksimin e asaj se Jezusi nuk ka ardhur për ta ngritur ligjin hyjnor, por për ta zhvilluar atë.

c) Luka; është shkruesi i Ungjillit, kurse me profesion ka qenë mjek. Ai gjithashtu ka shkruar edhe librin e pestë të Dhiatës së Re, "Veprat e apostujve". Besohet se këtë e ka shkruar në periudhën mes viteve 60-80, në gjuhën greke, për johebrenjtë. Për këtë, ai në shkrimet e tij paraqet tregime magjepsëse për politeistët. Ai ka qenë nga një familje me origjinë hebreje në Antaki. Bashkë me burimin special ai ka përdorur edhe dy ungjijtë para tij. Burimi më i rëndësishëm i tij ishte mësuesi Pal, i cili i ka ndihmuar atij. Ka të atillë që mendojnë se ai ka qenë romak.⁴⁰

ç) Ungjilli i Gjonit; dallon nga tre ungjijtë para tij. Ata përqendrohen mbi "*shtetin hynor*", kurse Gjoni thekson hyjninë e Jezusit. Ka që mendojnë se shkrimtari i Ungjillit nuk është Gjoni apostull, por është filozofi Gjon, i cili ka jetuar në shek. II. Shkrimtari me ndikim neoplatonist Jezusin e identifikon me *logosin*. Mendohet se, Gjoni Ungjillin e ka shkruar në Efes ose në Antaki, në vitet 90-110.⁴¹ Vetëm se disa historianë janë të mendimit se asnjëri nga ungjijtë e lartpërmendur nuk kanë ekzistuar para shek. III. Për këta katër ungjij i pari flet Ariusi, në vitin 209 pas e. s. Më vonë Klemen Alexandrianusi (viti pas e.s. 216) thekson nevojën e pranimi të këtyre katër ungjijve.⁴²

d) Letrat e apostujve; është pjesë e Biblës që pason pas katër ungjijve të Dhiatës së Re. Përbëhet prej 22 librave. E para është "Veprat e apostujve", e cila i përshkruhet Lukës. Nga këto letra 14 janë të Palit, njëra është e Jakobit, e dyta e Pjetrit, e treta e Gjonit, kurse një tjetër është e Judas. Përveç këtyre 22 letrave, ka edhe një pjesë me emrin "Apokalipsi" (shpallja e Gjonit). Letrat në përgjithësi përmbajnë predikime dhe këshilla. Vetëm se, me këto në një mënyrë të vetëdijshme mundohet të theksohet hyjnia e Jezusit.

Në mesin e shkrimtarëve të letrave më tepër përmendet emri i Palit (Paulos), i cili përmendet në 12 letra. Ai është një person energjik dhe llogaritet ati i kishave të sotme. Ai ka lindur në një familje hebreje në Tarsus dhe është rritur në një rreth idhujtarësh. Në fillim ka qenë armik i Jezusit, pas vdekjes së Jezusit, me një vizion shndritës pranon misionin e tij. Me interpretimin që e ka bërë mbron hyjninë e Jezusit, kurse krishterimit i ka dhënë një dimension të ri. Mbron mendimin se, me vdekjen e Jezusit, ligji i Dhiatës Vjetër është deroguar si dëmshpërblim, ndërsa veten e ka vendosur në qendër të krishterimit.

³⁷ Muhamed Ebu Zehra, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, Stamboll 1978; Şaban Kuzgun, *Dört İnciller Farklılıkları ve Çelişkileri*, Stamboll 1991, f. 146.

³⁸ Eduard Schweizer, *Jesus Christus*, München-Hamburg 1968, f. 12.

³⁹ Ebu Zehra, f. 73.

⁴⁰ Kuzgun, f. 149.

⁴¹ Ebu Zehra, f. 85; Kuzgun, f. 150.

⁴² Ebu Zehra, f. 70.

Jakobi, njëri nga shkrimtarët e letrave, ka qenë i biri i peshkatarit Zebed, apostull dhe vëlla i Gjonit. Për shkak të hidhërimit të liderëve hebraikë me të, ai është vrarë duke u gurëzuar, në vitin 62 të e.s.

Jehuda; është Taddeusi, emri i të cilit përmendet në Ungjillin e Mateut. Është vëlla i vogël i Jakobit. Ai është vrarë në Irsan, ku ka shkuar si misionar.⁴³

Pjetri; emri i vërtetë i tij ka qenë Simon, kurse ka qenë njëri nga apostujt e Jezusit. Ai ka kaluar nga peshkataria në misionarizëm. Kurse në vitin 65 duke u kryqëzuar vritet në Romë. Njëri nga transmetimet është se Pjetri dhe nxënësi i tij Marku nuk i kanë pranuar pretenditet për hyjninë e Jezusit.⁴⁴

Të krishterët, asnjërin nga ungjitë nuk e pranojnë si shpallje të ardhur për Jezusin, deri sa ai ka qenë gjallë. Besohet se edhe letrat, bashkë me të gjitha shkrimet e Dhiatës së Re, janë të shkruar nga shkrimtarët me inspirimin e Jezusit dhe Shpirtit të Shenjtë. Zoti me këto shkrime e shpjegon veten dhe dëshirat e tij. Këtu inspirimi nuk është fjalë, fjali apo tekst, por është temë dhe përmbajtje.

Ungjijtë apokrifë

Përveç teksteve të përfshira në Dhiatën e Re dhe teksteve të llogaritura si të vërteta nga të krishterët, ka edhe disa letra dhe ungjij që llogariten si të shpikur dhe jo të vërtetë. Më të njohur nga këto janë Ungjilli i Ebionitëve, Ungjilli Hebraik dhe Ungjilli i Bernabës. Këta ungjij, përkundër krishterimit të sotëm, mbrojnë mendimin se Zoti është Një, se Jezusi është rob dhe i dërguari i Zotit dhe se ai nuk është Zot. Disa pjesë të Ungjillit të Ebionitëve kanë arritur deri më sot. Por me që nuk është i plotë është vështirë të bëhen shpjegime më të gjera për këtë çështje. Ungjilli i Bernabës që e posedojmë edhe sot, pas përkthimit në anglisht nga dy dijetarë anglezë, Lonsdale dhe Laura Ragg, në gjysmën e parë të shek. XX e këndej, është shkak i studimeve dhe i diskutimeve të shumta.⁴⁵ Ungjilli i Jakobit bazohet në vëllain e Jezusit, Jakobin, i cili është vrarë në vitet 63-66 nga ana e romakëve. Malli për fëmijë i babait Imran dhe nënës Hanna, fillon me lindjen e Marias. Tregimi për rritjen e Merjemes, dhënien e saj nën mbrojtjen e Zekerijasë (a.s.), shorti në mes djemve për t'u martuar me Merjemen, shansi që i bie Jusufit, mbetja me barrë nga Shpirti i Shenjtë dhe lindja e Isait, paralelisht dhe imtësisht shpjegohen në Kur'an në suren Ali Imran, 33-48 dhe Merjem, 2-35.⁴⁶ Ungjilli i Tomasit hebre përmban fëmijërinë, mrekullitë e Jezusit dhe lajmet për Gjon Pagëzorin. Ky jep disa të dhëna paralele me atë që gjendet në suren Ali Imran dhe suren Merjem.⁴⁷ Këtyre dy ungjijve sipas dijetarëve krishterë u thuhet, "*Ungjijtë e fëmijërisë së Jezusit*". Përveç Ungjillit të Tomasit hebre, ka edhe një tjetër me emrin Ungjilli i Tomasit. Ky është gjetur në Egjipt në vitin 1945. Ky ungjill transmeton disa fjalë të Jezusit.⁴⁸ Ungjilli i Pjetrit është gjetur në Egjiptin e Epërm në vitin 1886-87.⁴⁹ Ungjilli i Filipit është gjetur në Egjipt në mesin e literaturës *Nag Hammadi*. Ky ungjill përmban fjalë të Jezusit por nuk përmban tregime për jetën e tij. Aty veten e tregon ndikimi i mendimit gnostik.⁵⁰

Në një paralelizëm të njëjtë, krahas letrave të Dhiatës së Re, që llogariten si të vërteta, gjenden edhe libra të përbërë prej letrave të Pjetrit, Palit, Gjonit dhe Andreasit. Këto i takojnë fundit të shek. II. Gjithashtu, përveç dy letrave të para të Klemensit dhe të Bernabës dhe dy letrave të tjera që i përshkruhen Palit, bëhet fjalë edhe për letra të tjera. Këto, për shkak se nuk kanë qenë të pranura nga ana e komunitetit të parë krishter dhe nuk kanë qenë pjesë e Dhiatës së Re, edhe nga ana e të krishterëve të më vonshëm nuk kanë qenë të pranura.⁵¹

⁴³ Ebu Zehra, f. 114.

⁴⁴ Ebu Zehra, f. 113.

⁴⁵ Tomas Michel, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, Stamboll 1992, f. 43; Poashtu shih, *Ungjilli i Bernabës*.

⁴⁶ Yakub Incili, (përkth. Ekrem Sarıkçıoğlu), f. 6-22.

⁴⁷ *İbrani Tomas İncili*, (përkth. Ekrem Sarıkçıoğlu), f. 23-42.

⁴⁸ *Tomas İncili*, (përkth. Ekrem Sarıkçıoğlu), f. 13-25; *Thomas İncili* (përkth. Ergun Arikdal) Stamboll 1988.

⁴⁹ *Apokrif Petrus İncili*, (përkth. Ekrem Sarıkçıoğlu), 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, nr. 7, Samsun 1993, f. 3-6.

⁵⁰ *Filip İncili*, (përkth. Ekrem Sarıkçıoğlu), 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, nr. 6, Samsun 1992, f. 1-20.

⁵¹ Michel, f. 42 dhe në vazhdim.

6. Komuniteti i parë dhe fillimi i ndarjeve

Është më se e vërtetë se, Jezusi nuk ka ardhur për të formuar një fe të re, por kisha është një rezultat i jetës dhe sjelljeve të tij. Ai njerëzve u tregonte për shtetin hyjnor që së shpejti do të formohet. Dëgjuesit e parë të tij përbënin bërthamën e komunitetit të parë. Komuniteti i parë krishter ka qenë dëshmitar, duke besuar në ringjalljen e Jezusit pas vdekjes, i asaj se si ka lindur lëvizja e re për Mesian. Komuniteti i parë i Jerusalemit, i mbledhur nga rrethe të ndryshme, sipas të dhënave historike për apostujt, me zbritjen e Shpirtit të Shenjtë në festën e Pashkëve, ka filluar të flasë gjuhë të huaja. Kjo për këtë komunitet ishte shenjë se ata janë komuniteti i Kohës së Fundit. Në fakt, sipas pritjes së hebrenjve, ishte e premtuar zbritja e shpirtit Kohën e Fundit. Vetëm se dyshimi dhe refuzimi i hebrenjve u bë shkak që komuniteti i Jezusit të ndahet nga hebrenjtë dhe të formohet një kishë e pavarur. Më pastaj nga të krishterët e parë, Jezu Krishti i kryqëzuar dhe i ringjallur përsëri, bartet jashtë Palestinës, në të gjithë botën. Sapo kishin kaluar katër vjet pas vdekjes së Jezusit, pranimi i krishterimit nga Pali dhe bashkë me përfitimin e forcës dhe lëvizjes së re që ia bëri ai komunitetit, u bë shkak i futjes së komentimeve dhe mendimeve të ndryshme në komunitetin krishter të sapolindur. Anëtarët e komunitetit, të ballafaquar me komentime të reja, u ndanë në dy mendime të ndryshme themelore. Kjo ishte një shenjë e ndarjes në dysh e komunitetit në të ardhmen.

Një periudhë e shkurtër kishte kaluar nga ndarja e Jezusit nga mesi i tyre ku, për të zhdukur shqetësimin brenda në komunitet dhe për të bërë rehabilitimin e tij, apostujt dhe të afërmit e Jezusit, në vitin 48-49 të e.s., u tubuan dhe ndjenë domosdoshmëri për diskutim. Kështu u mbledh koncili i njohur me emrin Koncili i Apostujve, ku edhe startoi diskutimi mes tyre. Ndarja dhe temat për diskutim u shtruan qartazi. Madje edhe nga letra e Palit dërguar korintasve kuptohet se në Galilea është formuar një grup i posaçëm i të krishterëve. Ka mundësi që në mes të atyre që janë të kthyer nga idhujtaria, qysh para Palit dhe të atyre që janë të kthyer nga hebraizmi, të kenë ndodhur disa ndarje në mendime. Sepse, sikur njerëz të një populli dhe besimi të pranorin krishterimin, duke u ndikuar nga konceptet e mëhershme të tyre të besimit dhe adhurimit, do të ishte normale që ata të jenë një tërësi mes tyre. Për t'i kuptuar më mirë mendimet e Kur'anit për qëllimin e ardhjes së Isait/Jezusit, është me rëndësi të theksohet se sa thellë kanë arritur këto ndarje dhe grupëzime dhe se çfarë janë ato në thelb. Në historinë e kishës krishtere kësaj çështjeje nuk i jepet shumë vend ose mundohet që të mbahet larg. Për këtë edhe studimet lidhur me këtë temë janë të kufizuara.

a. Problemet krishtere me origjinë idhujtare

Pali, një kundërshtar i vjetër i krishterimit, në vizionin e tij në rrugë për në Siri, brenda një mjegulle ka parë Jezusin dhe ka pranuar krishterimin. Kështu që veten e ndjente të obliguar ndaj Jezusit, për t'iu treguar idhujtarëve rrugën e shpëtimit. Ai përqëndrohej në problemet që do të lindnin me kalimin e idhujtarëve në krishterim. Gjithashtu edhe më herët, problemet që kanë lindur me kalimin e idhujtarëve në hebraizëm, janë diskutuar brenda hebraizmit. Çështja kryesore e një njeriu që kalon prej idhujtarie në hebraizëm, ka qenë se sa ai njeri është përgjegjës ndaj ligjeve të Moisiut. Të krishterët me origjinë hebraike rrugën e zgjedhur, që e dinin qysh më herët (siç ishte rasti me ata që kaluan nga idhujtaria në hebraizëm), e morën si shembull për vete. Nëse Pali nuk ndalej mbi këtë çështje, kjo do të ishte një rrugëdalje. Por, Pali, për dallim nga apostujt e tjerë, për ata që ishin të kthyer nga idhujtaria refuzonte çdo lloj propozimi ligjor. Madje komuniteti Galatja kishte një mosmarrëveshje në lidhje me synetimin. Hebrenjtë e vërtetë e mbronin mendimin se çdo i ardhur nga idhujtaria duhet të synetohet. Kurse Pali pretendonte se kjo do të thotë futje në zgjedhën e ligjit hebraik, ndërkaq do të ishte edhe në kundërshtim me qëllimin e dërgimit të Jezusit. Kjo çështje e ligjit në komunitetin e ri kishtar u bë shëndija e parë e mosmarrëveshjes. Një pjesë duke e parë shpëtimin në besim dhe vepër (ligj) thoshin: *"të bërit synet është vula e anëtarësimit të Mesias"*. Në krye të mbrojtësve të këtij mendimi ishte apostulli Petrus dhe Jakobi, vëllai i Jezusit. Ndërkaq pjesa tjetër shpëtimin e shihnin vetëm në besim, kurse veprën e konsideronin si të panevojshme. Në fund, nëpërmjet koncilit, pas diskutimeve të shumta, u arrit një marrëveshje mes komuniteteve dhe, duke u pranuar që të kthyerit nga idhujtaria së paku t'u përshtaten ligjeve të Noahit, u mor vendimi se kanë mundësi të mos bëhen synet. Vetëm se, katër çështje në ligjin e Moisiut duhej t'i pranorin. Ato janë; mosgrënia e mishit

të kafshës së therur për idhujt ose kafshës së ngordhur para therjes, mosmartesa me farefisën e afërt dhe të mos kihet marrëdhënie me gjallesat e llojeve të tjera. Ky ligj merrej nga versetet 17-18 të pjesës “Levitët” të Dhiatës së Vjetër. Por, mosbesimi, vjedhja, derdhja e gjakut dhe padrejtësia që janë nga burimet e ligjeve të Noahit, nuk përmenden në komunikatë. Këto duhej të shiheshin të natyrshme për t’iu përshtatur.⁵²

Mosmarrëveshjet në të kuptuarit e termit apostull

Apostujt kanë ngrënë dhe kanë pirë bashkë me Jezusin dhe i kanë dëgjuar predikimet e tij. Jezusi vetë i ka zgjedhur apostujt, ndërsaq pas hyrjes së Palit në krishterim me interpretimet e reja të tij, në komunitet lindën ndarjet në mendime. Këtu diskutohet legjitimiteti i Palit si apostull. Sipas apostujve Jezusi ende duke qenë gjallë ata i ka zgjedhur si më të afërmit e tij. Edhe ata bashkë me mësuesin e tyre kanë ngrënë dhe kanë pirë dhe i kanë dëgjuar predikimet e tij. Kurse predikimet e Palit bazohen në vizionin e tij (një pamje në gjendje ekstaze). Edhe sikur të pranohet, ky ishte vetëm një takim me mësuesin e larguar nga bota. Ishte diçka si ëndërr. Ai nuk e ka parë Jezusin në këtë botë dhe nuk e ka njohur atë. Për këtë, në komunitetin e parë krishter çështja *apostolos* u bë shkak ndarjeje. Kur çdokush, sikur Pali, në çfarëdo kohe ta shpallë veten apostull, çfarë do të ishte kriteri për matjen e apostolizmit si cilësi?⁵³

Mosmarrëveshjet në udhëheqësinë e komunitetit

Komuniteti apostolik, kur diskutonte për nevojën e udhëheqësisë së komunitetit, për administratën e një komuniteti, siç ishte personaliteti i Jezusit, Pali nuk e ndjente këtë nevojë. Pretendonte se udhëheqësinë e komunitetit do ta bëjë shpirti i Jezusit të ringjallur, kurse kontrollin e komunitetit ia linte shpirtit të Jezusit. Natyrisht ky mendim i Palit gjykohej nga apostujt dhe shihej i rrezikshëm për jetën e komunitetit. Për këtë, ata respektonin autoritetin shpirtëror të Jakobit, vëllait të Jezusit.

Dallimet në kungim

Komuniteti i Jerusalemit këtë traditë e vazhdon si kujtim të darkës së fundit të Jezusit. Pali kur ka hyrë në krishterim këtë praktikë e ka gjetur të gatshme. Por asaj i ka bërë një interpretim të ri. Bukën e përdorur në ceremoninë e kungimit e ka komentuar si mishi i Jezusit, ndërsaq alkoolin si gjakun e tij. Ai pretendonte se, pjesëmarrësi në sakramentin e komunione bashkohet me Jezusin edhe shpirtërisht edhe fizikisht. Ndërsaq sipas apostujve kjo është vetëm një përkujtim.

Dallimet në të kuptuarit e personalitetit të Jezusit

Apostujt Jezusin e shohin si hallka e fundit e zinxhirit të profetëve, kurse Pali mbron teorinë se nuk është një njeri normal, por është krijesa e parë e Zotit dhe djali i Tij. Për ata me origjinë hebraike ky pretendim është blasfemia dhe humbja më e madhe. Kurse për ata me origjinë idhujtare, të cilët ishin të lodhur me kulturë të vjetër greke dhe gnostike, kjo ishte natyrore dhe e përshtatshme për logjikën.⁵⁴

Mosmarrëveshjet për qëllimin e ardhjes së Jezusit

Sipas Palit, Jezusi ka ardhur për ta ngritur ligjin hyjnor. Sepse ligji ishte burimi i mëkateve. Të mos ishte ligji, nuk do të ishte as mëkati. Zoti si shpagim të mëkatit të përhershëm që daton prej Adamit dhe si shpagim për mëkatet e tjera që kryhen për shkak të ligjit, birin e Tij e dërgon

⁵² Schoeps, *Das Judenchristentum*, f. 22 dhe në vazhdim.

⁵³ Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentum*, Tübingen 1949, f. 71-146.

⁵⁴ Schoeps, *Judenchris.*, f. 53 dhe në vazhdim; Më gjërësisht shih, Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentum*, f. 400.

në botë dhe e sakrifikon. Me flijimin e Jezusit, mëkati i përhershëm dhe ligji janë ngritur. Në Perjudhën e Mesias së Ri, i cili ringjallet pas vdekjes nuk ka ligj e as mëkat.

Kurse apostujt, përkundër Palit mbrojnë mendimin që shprehet në Ungjillin e Mateut, se Jezusi nuk ka ardhur për të ngritur ligjin, por për t'i plotësuar mungesat e tij.

Për këtë arsye zgjerohen dallimet mes të krishterëve me origjinë idhujtare të tubuar rreth Palit dhe të krishterëve me origjinë hebraike të tubuar rreth Jakobit, vëllait të Jezusit. Degët e komunitetit të ndarë në dy pjesë, zhvillohen vetvetiu dhe humnera mes grupeve arrin në një gjendje të pambuluar. Komunitetit në fjalë, që ishte i përbërë nga shumica e të krishterëve me origjinë hebraike dhe kryetari i të cilit është vëllai i Jezusit, Jakobi, në histori do t'i thuhet "*hebreo-krishterët*" ose "*ebionitët*". Vetëm se, pasi nuk mundi të zhvillohej sa duhej, gradualisht është zhdukur nga skena historike. Ky emër nuk simbolizon vetëm të krishterët me origjinë hebraike, por simbolizon një fraksion të vetëm. Kurse grupi i zgjeruar rreth Palit, çdo ditë rritej dhe është bërë bërthama dhe themeli i krishterimit të sotëm botëror.⁵⁵

b. Hebreo-krishterët apo ebionitët

Me një shprehje më të gjerë, hebreo-krishterë janë të gjithë të krishterët me gjak hebraik. Por, ky emër, si definicion i një grupi apo fraksioni, ka kuptime të ndryshme. Qëllimi i këtij emri, krahas simpatizuesve të Palit, i cili është kthyer nga idhujtaria, është një grup i ndarë nga ata dhe përbën një grup me fat të posaçëm. Sidomos, nga kishat e ndërtuara mbi teologjinë e Palit janë fajësuar me herezi. Ky emër, nuk simbolizon më një grup me gjenezë hebraike, por një fraksion më vete. Ky emër nuk ka të bëjë me ata me gjenezë hebraike, të mbetur në Kishën e madhe. Këtyre u thuhet edhe ebionitët.

Epifaniusi, një historian i njohur i kishës, daljen e hebreo-krishterëve e daton me vitet e çlirimit të Jerusalemit. Ndërkaq, fillimin e saj e çon deri te komuniteti i parë i Jerusalemit, menjëherë pas vdekjes së Jezusit. Në tubimin gjeneral, të quajtur Koncili i Apostujve, në vitin 40/41 (48/49), mendimet që dalin në shesh për shkak të Palit paraqesin ekzistencën e një grupi hebreo-krishterë në komunitetin e parë. Këta mund të llogartien paraardhësit e ebionitëve, gjegjësisht të hebreo-krishterëve, të cilët më vonë, një kohë të shkurtër, do të shihen në skenën historike, sespe, ky grup Palin e ka fajësuar me herezi. Çështje diskutimi në Koncilin e Apostujve ka qenë respektimi apo mosrespektimi i traditave hebraike në komunitetin krishter, të atyre që konvertohen; sepse apostujt shpëtimin e kushtëzonin me veprën. Por, pikat e lëvizjes nuk u pranuan. Koncili ishte i detyruar që të tolerojë Palin dhe simpatizantët e tij. Jakobi ishte kryetar i komunitetit. Edhe pse nuk ishte i një mendimi me Palin, Jakobi, për të mos e rrezikuar komunitetin ndoqi rrugën e pajtimit. Pas vdekjes së Jakobit filloi ndarja mes të krishterëve. Jakobi më vonë u bë trimi i legjendave hebreo-krishtere. Atë e paraqesin si vegjetarian, si asket. Sipas transmetimeve, ai, për faljen e mëkateve të komuniteteve të tij, aq gjatë ka qëndruar në Tempull, sa që lëkura e gjunjve i është bërë shtresa-shtresa, si e deve.⁵⁶

Për vrasjen e Jakobit ka dy data të ndryshme. Njëra paraqet vitin 62/63 kurse tjetra vitin 66. Transmetimet ebionite, vdekjen e Jakobit e paraqesin si fillimin e shpërndarjes. Fatkeqësinë që u bie në kokë hebrenjve në vitet 70-ta, e lidhin me vdekjen e Jakobit. Në të njëjtën kohë këtë e komentojnë si një dënim që Zoti ua ka dërguar hebrenjve. Ndërkaq, vdekjen e Jakobit e kanë pasuar shpërnguljet e ebionitëve. Sepse, hija e afruar e fatkeqësisë që do të vijë në vitet shtatëdhjetë do të përgatisë vendimin për ndarjen nga Jerusalemi, atdheu i tyre, për shkak të armiqësisë së hebrenjve dhe për shkak të fërkimeve të brendshme me simpatizuesit e Palit.

Ebionitët e braktisën Jerusalemin ende pa filluar lufta, kurse shpërngulja u bë në vitet 66/67 në Jordanin Jugor. Qëllimi i shpërnguljes ishte vendi Pella ose i njohur si Dekapolisi. Kështu që ebionitët në këtë vend do të jetojnë të qetë. Kurse qendra tjetër kryesore e vendosjes ishte qyteti Kohba. Ky vend është themeluar pas Pellas. Me sa duket, mendimi se vendi i sotëm është Tel el-Amarna është dominant. Ky vend ndodhet tridhjetë km. në veri të Pellës. Më vonë janë përhapur në Haleb dhe në rajonin e Damaskut. Në Jordanin jugor, që bie në malet e Jordanit

⁵⁵ Schoeps, *Judenchris*, f. 63 dhe në vazhdim.

⁵⁶ Vep. e cit., 23.

ose në skaje të shkretëtirës kanë qëndruar deri në shek. IV. Për peshkopatën e parë në Pella, do të bëhet fjalë në shek. V.

Marrëdhëniet e hebreo-krishterëve me hebrenjtë nuk ishin të hapura. Hebrenjtë ata i vlerësonin si tradhtarë. Bile, pas luftës filluan t'i largojnë edhe nga adhurimi nëpër sinagoga. Ata më llogariteshin se janë jashtë komunitetit hebraik. Rabini Samuel, me propozim të Sanhedriumit, për heretikët ka shkruar lutjen mallkuese. Ata, hebrenjtë i merrnin për tradhtarë të popullit të vet, kurse romakët i shihnin si kryengritës në hije dhe nuk i ndanin nga hebrenjtë. Kështu që në vitin e 10 të Trajanit, gjegjësisht në vitin 107, për shkak të ankesës se janë përzier në politikë, perfekti Atticus peshkopët e moshuar i ka kryqëzuar.

Deri në kryengritjen *Bar-Kohba*, që ka ngjarë në vitin 135, ebionitët kanë pasur 15 peshkopë që kanë pasuar njëri tjetrin, për të cilët nuk kemi njohuri të mjaftueshme. Në fund të kryengritjes, që ka zgjatur një vit e gjysëm, bashkësia hebreo-krishtere në Jerusalem, *de facto*, ka përfunduar. Pas kësaj, peshkopi që do të bëhet kryetar është Markos, që nuk ka origjinë hebraike. Natyrisht që ebionitët nuk janë përzier në kryengritjen Bar-Kohba, edhe pse janë llogaritur si tradhtarë dhe janë përndjekur nga romakët dhe nga hebrenjtë, si pasojë e së cilës bashkësia e Jerusalemit merr fund. Në Jordanin lindor ekzistenca e tyre ka vazhduar deri në vitin 450. Më vonë, me ndarjet dhe dallimet në mendime, janë dobësuar dhe janë zhdukur nga skena historike.

Sipas transmetimit që vjen nga Selman Farisiu, shpresohet se mund të na jepet një dritë për fundin e hebreo-krishterëve. Sipas këtij transmetimi, Selman Farisiu duke qenë i krishter, e pyet mësuesin se pas vdekjes së tij cilin duhet të ndjekë. Mësuesi i thotë që, përveç tij nuk ka më anëtarë të fesë së vërtetë, ka mundësi që Zoti të dërgojë një profet dhe e porosit atë që nëse e sheh atë profet t'i nënshtrohet atij.⁵⁷

Hyrja e Selman Farisiut në islam dhe paralelizmi i madh mes islamit dhe hebreo-krishterëve shton mundësinë që mësuesi tij të kishte qenë një hebreo-krishter. Ka mundësi që mësuesi i Selman Farisiut të ketë vdekur pak para islamit, gjegjësisht mes viteve 550-600. Pra, supozohet se hebreo-krishterët ekzistencën e tyre e kanë mbrojtur deri në këto vite.

c. Disa çështje të besimit të hebreo-krishterët

Që t'i theksojmë disa mendime të hebreo-krishterëve, është e nevojshme të dihet që ai është fraksioni më i vjetër i krishter, i bazuar në Jezusin dhe në apostujt e tij, të dihet bindja e tyre për njësinë e Zotit, të dihet paraqitja e paralelizmit në mes të besimit të tyre dhe mendimeve të Kur'anit për Isain/Jezusin dhe krishterimin. Përndryshe e kemi shumë të vështirë që krishterimin e sotëm ta shpjegojmë në vargun e njësisë të paraqitur nga Kur'ani.

Udhëheqësia e komunitetit

Sipas hebreo-krishterëve kryetar i komunitetit pas Jezusit nuk është Pjetri, sikur që pretendon kisha katolike, por, është Jakobi, sepse Pjetri për predikimet dhe aksionet e tij çdo vit raportonte përpara Jakobit. Kjo tregon se Jakobi ishte udhëheqësi i Pjetrit. Sipas organizatave administrative, të themeluara duke imituar kuvendin hebraik, nën udhëheqësinë e Jakobit kishte një kuvend të përbërë prej 70-72 vetëve. Këtu diskutoheshin çështjet e komunitetit. Edhe në Koncilin e Apostujve të mbledhur në vitin 40/41, ka kryesuar Jakobi. Kundër kryerabinit Kajfas, zëdhënës në këtë tubim ka qenë vetë Jakobi. Kështu që, pasues i Jezusit në komunitetin e parë nuk ka qenë as Pjetri e as Pali, por, ka qenë vetë Jakobi.

Çështja apostull

Sipas hebreo-krishterëve Jezusi 12 dishepujt e tij i ka zgjedhur qysh kur ka qenë gjallë. Ata i

⁵⁷ Nuredin Ali b. Abi Bekr el-Heysemi, *Mexhmu-ez-Zevaid ve Mendau'l-Fevaid*, v. 9, botim 2., Bjerut 1967, f. 333 dhe në vazhdim.

ka quajtur edhe “apostu”. Ai bashkë me ta ka ngrënë, ka pirë dhe ka shëtitur. Krahës kësaj, Palit, kontemplacioni (kundrimi) dhe vizioni i tij, të cilat i ka përjetuar në rrugë për në Siri, nuk i japin titullin apostull. Për këtë, Palin nuk e njohin si misioner dhe apostull i dërguar te idhujtarët nga Jezusi i ringjallur. Hebreo-krishterët thonë se, përcaktimi i kësaj detyre Palit s’është bërë me kontemplacion, por nga ana e shpirtit të keq, gjegjësisht djallit. Thonë se mësimi nuk bëhet me kontemplacion, por me personalitet profeti. Pjetri, i cili paraqitet si hebreo-krishter, Palit i thotë:

“Sikur çështja të bëhej me iluzion, atëherë pse Mësuesi ynë vite me radhë ka shëtitur me ne? Si t’i besojmë asaj se ai të është paraqitur ty? Ti ishe armiku i tij, deri sa ti mendon të kundërtën me të, si ka mundësi të të paraqitet ty? Mirë, ti mendon se me një paraqitje njëorëshe të tij, ke mësuar çdo gjë, je bërë apostull, atëherë tregoji fjalët e tij, mos polemizo me apostujt që kanë qenë bashkë me Mësuesin, duaj ata? Nëse ti dëshiron t’i kthehesh të vërtetës, së pari Jezusin mësoje prej nesh dhe bëhu ndihmësi ynë!”⁵⁸

Nga këto polemika kuptojmë se qysh në kohën e parë, mes Palit dhe apostujve të tjerë ka patur diferenca.

Gjendja e Jezusit

Sipas hebreo-krishterëve Jezusi është i sihariquar nga Moisiu dhe është “profet”, sikur ai. Që të dy, kanë treguar disa mrekulli, vetëm se Jezusi, përveç që është profet, në të njëjtën kohë është edhe Mesia. Ai është ringjallur dhe do të kthehet përsëri. Pastaj ai do të formojë shtetin hyjnor.

Jezusi ka ardhur si reformues i ligjit hyjnor të Moisiut. Kultin e sakrificës e ka ngritur. Ai vetë është edhe mbrojtësi i ligjit në fjalë. Ai ka dashur të jetojë në përputhshmëri me frymën e ligjit. Ka dashur t’i pastrojë elementet jo të shpallura dhe ndryshimet e bëra në Librin e Shenjtë. Ai është një njeri i cili ka pranuar shpallje dhe është profet i Zotit. Vetëm se përshkrimet që i bëhen si hyjni dhe si bir i Zotit, janë politeizëm, mëkat i madh. Ceremonia e kungimit përbëhet prej një përkujtimi.⁵⁹

⁵⁸ Schoeps, *Judenchris*, f. 42.

⁵⁹ Vep. e cit., f. 66.